

A nemzetiszocialista Németország közkönyvtárai (1933–1945)

1. rész: A hitlerizmus működése. Kulturális politika, olvasás, közkönyvtári alapvetések

SONNEVEND Péter

„A forradalom, amelyet véghez vittünk, totális. [...] A forradalmak soha nem korlátozódnak kizárólag a politikai szférára. [...] Hatásaiktól nincs védve sem a gazdaság és a kultúra, sem a tudomány és az oktatás, sem a művészet.”
(Joseph Goebbels, 1933. november 15.)¹

„Szabad a tér a barnaingeseknek!”
(A Horst Wessel-dal egy sora)²

„A népkönyvtár ma a népközösség élet-halál harcának fegyvere, s ezáltal politikai intézmény [...], mely köteles a nemzetiszocializmust belső mozgatóerőként befogadni és mindenben annak kifejezésére szolgálni.”
(Heinz Dähnhardt, 1937)³

Bevezetés

Versailles, infláció, világválság

Az első világháború végén a győztes nyugati hatalmak minden felelősséget a legyőzött Németországra hárítottak. Ezt fejezte ki a versailles-i békeszerződés: olyan területi esonkítások (70 ezer km² 6,5 millió lakossal), valamint pénzügyi-katonapolitikai kötelezettségek és korlátozások tömegét róttá a németekre, amelyek később – a nemzetiszocialista terrordiktatúra idején – súlyosan visszaütöttek. Theodor Heuss liberális politikus (1884–1963; 1949–1959 között a Német Szövetségi Köztársaság első elnöke) már 1932-ben ezt állapította meg könyvében:

„A nemzetiszocialista mozgalom szülőhelye nem München, hanem Versailles.”⁴

A háború utáni hiperinflációból alighogy kilábal, stabilitást nélkülöző fiatal köztársaság számára végzettsé vált az 1929-ben kitört világgazdasági válság. A nemzeti össztermék és külkereskedelem visszaesése, a rohamosan terjedő munkanélküliség – a tetőpontra 12 millió foglalkoztatottra 6 millió munkanélküli jutott – a szélsőséges demagógiára építő nemzetiszocialista párt malmára hajtotta a vizet.

A náci hatalom

1933 elején *Adolf Hitler* kancellár, majd államelnök lett, sőt hamarosan alkotmányjogilag rögzített Vezér (*Führer*), aki olyan hatalmat koncentrált egy kézben, amely párját ritkítja az emberiség világtörténetében (egyedül *Sztálin* hasonlítható hozzá). Egyidejűleg a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) az államhatalom kizárólagos birtokosa lett. A társadalmi legitimitást szolgálta az a körülmény, hogy az emberek millió számára – a világválság keserű tapasztalatai után – fontosabbnak tűnt a stabil munkahely, mint a politikai-személyi szabadság, avagy pontosabban: az elnyomás.

1935-ben bevezették az általános hadkötelezettséget, s megszülettek az első faji – a zsidó kisebbség jogfosztását és szisztematikus üldözését jelentő – „nürnbergi” törvények. Az állampolgársági törvény szerint pedig csak a „német és rokon vérből származó” személyek lehettek német állampolgárok. A „német vér és német becsület védelmére” szóló törvény megtiltotta a házasságkötést zsidók és nem zsidó németek közt, továbbá bűncselekménnyé nyilvánította a közöttük létesített nemi kapcsolatokat. A kiépült totális hatalom összetevői: állampárt (egypártrendszer), hatalmi és ideológiai monopólium széles körű modern propaganda-eszköztárral (uralkodó faj, népközösség eszméje), agresszív fegyveres erőszak az „ellenség”, így az annak minősített saját polgárok irányában is, ugyanakkor népjóléti intézkedések a legitimitás (elfogadottság, támogatás) erősítése végett.

1935-ben elkezdődött a fegyverkezés, hamarosan ezt követte a szomszédokkal való nyílt ellenségeskedés, zsarolás, a hódítások sora, amely a mindeddig legpusztítóbb világháborúba – az áldozatok száma nem teljes adatok szerint legalább hatvan-hetven millió – torkollott. A németek embervesztesége ennek kb. tizede volt (további több millió német hadifogoly csak a következő öt-tíz évben jutott haza). Hatmillió zsidó származású embert pusztítottak el a kormány által eltervezett és irányított tudatos népirtás keretében.

12–13 millió kényszermunkással (főként keletről elhurcolt fiatalal) támogatták a fegyverkezést és más gazdasági ágakat. 1944–1945-ben 12 millió német menekült zúdult a lepusztult, szétbombázott országra. Az „ezerévesnek” hirdetett „harmadik” birodalom – 1943-tól hivatalosan Nagynémet Birodalom (*Grossdeutsches Reich*), mely zenitjén, 1942-ben 90 milliós (1939-ben: 68,3 milliós) népességet számlált –, tizenkét év után dicstelenül eltűnt a történelem süllyesztőjében. Nem mondható ez az ideológiai metélyről, mely máig virulens, és korántsem csak német földön.

A nemzetiszocialista rendszer ideológiája velejéig antihumánus: szélsőséges fajelmélet (antiszemitizmus, de számos más nép, főként a szlávok alacsonyrendűnek minősítése is belefért), *völkisch* (sovinizta) nézetek, antiliberalizmus és szociáldarwinizmus, vezérelv, antiklerikalizmus (a hagyományos keresztény egyházak helyett próbáltak egy „pozitív” – a nemzetiszocialista állam és eszme iránt elkötelezett – „német” egyházat kreálni), a történelmi események sérelmi alapon történő radikális átértelmezése, az individuum jogainak a mitizált közösséggel szembeni elutasítása és alávetése jellemzi. Ez utóbbi lényegében a személyiség felszámolásához vezetett, melynek révén szinte bárki engedelmes katonává volt tehető. Eközben tömeglélektani eszközökkel, a propaganda mesteri felhasználásával sikerült elérni, hogy a német lakosság többsége mindvégig kitarított mellette, elhitte egy fajilag „tisza”, uralkodásra teremtett, osztatlan német „népközösség” (*Völksgemeinschaft*) létrehozásának szükségességét, a „pártoskodás” elutasítását.⁵ Mindennek legfőbb terjesztője 1920 és 1945 között a *Völkischer Beobachter: Kampfblatt der nationalsozialistischen Bewegung Grossdeutschlands* című központi pártnapilap volt (1930: 100 ezer, 1941: 1 millió, 1944: 1,7 millió példány), de részt vett a folyamatban a film, a rádió, a könyvkiadás, a könyvtárak és más intézmények hosszú sora is.

A cinikus (hatalomtechnikai eszközeit tekintve mesterien működő) hatalom, illetve a mítoszokra fogékony nép (hiába volt műveltségére hagyományosan büszke) párosítása a kultúra terén is nehezen kiheverhető veszteségeket hagyott hátra a tárgyalt időszakban.

Az elmúlt évtizedekben számos szellemi területen (zenei élet, matematika stb.) összegezték a harmadik birodalom mérgező hatását, írásunkkal e sorhoz kívánunk csatlakozni. Dolgozatunk célja, hogy a könyvtárak példáján mutassuk be e súlyos folyamat

lényegét, újabb adalékként a diktatúrák és könyvtárak témaköréhez.

A kultúrpolitikai irányítás

Polikrácia

A kultúra területén hatáskörök dolgában szinte áttekinthetetlenül megosztott felelősség-hálózat működött. Mondhatnánk kaotikus versengésnek is. Számos „jelentéktelennek” tűnő esetben (egy könyv megjelentetése stb.) maga Hitler lehetett a döntőbíró. Egyes elemzők a „rendszer” a polikrácia (*Polykratie*) kifejezéssel írják le: „*a polikrácia fogalma több autonóm, egymással versengő uralmi centrumot jelent*” – olvasható Tomka Béla tanulmányában.⁶

Néhány fontosabb szereplő és erőcentrum:

- az *Alfred Rosenberg* (1893–1946) náci ideológus vezette *Kampbund für Deutsche Kultur* (KDK) (1928–1934) harci szövetség, majd annak jogutódja (*Nationalsozialistische Kulturgemeinde*), illetve az *Amt Rosenberg* nevű hivatal;
- *Joseph Goebbels* (1897–1945) propagandaminisztériuma (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*, RVP) és az annak alárendelten működő Birodalmi Kulturális Kamara (*Reichskulturkammer*, RKK);
- a Tudományos, Nevelésügyi és Népművelési Minisztérium (*Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*, REM), vezetője *Bernhard Rust* (1883–1945), mely az oktatási, tudományos, muzeális, könyvtári stb. intézmények irányítója (az intézményekben összesen közel 250 ezer köztisztviselő);
- a *Robert Ley* által vezetett Német Munkafront (*Deutsche Arbeitsfront*), mely a szakszervezetek szétzúzása utáni legnagyobb tömegszervezet volt a nácizmus idején, illetve ennek egyik alegsége, a *Kraft durch Freude* (Örömben az Erő, illetve Erő az Öröm Által vagy Örömből Merített Erő) elnevezésű szervezet, mely a dolgozók széles tömegeinek szabadidő-eltöltését és üdülését szervezte-támogatta;
- a *Hitlerjugend*, a párt ifjúsági szervezete;
- a háború idején a Külügyminisztérium és a *Wehrmacht* Főparancsnoksága;
- s nem utolsósorban a pártközpont (a pártkancelária, ott is különösen a korai náci és felettebb ambiciózus *Philip Bouhler*) voltak a legfontosabb tényezők.

A Birodalmi Kulturális Kamarát (RKK) már 1933 őszén létrehozták, hogy biztosítsák a kulturális és művészeti területek pártállami felügyeletét. Raszista alapon döntötték el, ki lehet az egyes szakterületi kamarák tagja: csak a tagok tarthatták meg addigi munkájukat. A hét kamara (rádió, film, zene, képzőművészet stb.) közül témánk szempontjából a két legfontosabb a Birodalmi Irodalmi Kamara és a Birodalmi Sajtókamara.

- Birodalmi Irodalmi Kamara (*Reichsschriftumkammer*, RSK), melynek vezetője előbb *Hans Friedrich Blunk* író, újságíró, majd 1935-től *Hanns Johst* író volt, tagjai az írók, kiadók, könyvterjesztők és könyvtárosok; az RSK hatáskörének méretét jelezhetik az 1940 körüli adatok: tizenegyezer szerző, kétezer kiadó, közvetítő személy és szervezet, ötezer alkalmazott, kilenc-ezer elárúsító, háromezer kölcsönkönyvtár stb.;
- Birodalmi Sajtókamara (*Reichspressekammer*, RPK), melynek elnöke *Max Amman*, tagjai az újságkiadók, szerkesztők és újságírók.

1934 végére az összes tartományban kiépült az RKK középszintű vezetési hálózata a párttal szoros együttműködésben. A korábbi helyi autonómiáknak ezzel vége lett, az irányítás a hatalmi központból sugárzott minden irányba. A különféle erőközpontok közti versengés időnként a kívülállók számára is érzékelhető volt: Rosenberg például 1934-ben nyilvánosan kritizálta Goebbelst, hogy a „berlini kulturbolsevisták futurista kiállítását” támogatja. Témánk szempontjából mérvadó, hogy míg a közkönyvtárak személyzete a Goebbels által felügyelt RKK hatáskörébe került, az intézményi hálózat esetében – a felnőttképzéssel együtt – a REM nyerte el az irányító főhatóság szerepét.

Könyvégetés, cenzúra, rasszista személyzeti politika

A hitleri kultúrpolitika lényegét fejezte ki 1933 tavaszán az országszerte – főként egyetemi székhelyeken – szervezett könyvégetés. A központi akcióra a berlini Operaház előtti téren került sor 1933. május 10-én, melyen felszólalt Goebbels újdonsült miniszter is. Drezdában már márciusban égették a „nem-német” (*undeutsch*) könyveket.

Babits Mihály azonnal értesült a könyvégetésről, s a következő *Nyugat*-számba vezércikket írt a témáról. Az írás minden szava fontos, mi itt csupán néhány mondatot emelhetünk ki a szövegből.

„Az idej magyar könyvnapot kevéssel előzte meg az európai könyv tragikus napja: a berlini könyvégetés.

Barbár szelek fújnak, s Omar Kalifa korszaka látszik visszajönni. Az életet többre tartjuk a betűnél, s életnek pártunkat és harcunkat értjük, pártunk egyedül üdvözítő világmegváltását. [...] A barbár lélek hatalmat lát a betűben. S azt lát benne, mindinkább csak azt, a mai lélek is: előnyt, propagandát, fegyvert, egyszóval hatalmat. Még jó, ha nem varázshatalmat, mint az ősbárbarok. Az az érzés legalább, amivel a »horogkeresztes« máglyára viszi a »nem-német« irodalmat, alig különbözhet lényegesen attól, amivel hajdan a boszorkánymesterek könyveit elégették. A naiv és félművelt antiszemita szemében a »zsidó« irodalom valami rejtelmes varázshálóhoz hasonlít, mely a szellemeket befonja és megbabonázza. [...] A könyv tehát hatalom, szellemi fegyver vagy varázserő, amit lehetőleg ki kell venni az ellenfél kezéből, s monopolizálni, vagy máglyába gyűjteni és elégetni.”⁷ Amerikában Franklin D. Rooseveltnél 1943. május 10-én, a berlini könyvégetés tizedik évfordulóján szállt szembe a könyvpusztítással. Rooseveltnél a könyvek soha nem pusztulnak el, ellentétben az emberekkel. A zsarnokság elleni örök harcban a könyvek fegyverként szolgálnak.⁸

Sokat idézik Heinrich Heine (1797–1856) sorait *Almansor* című darabjából (1823): „*ahol könyvet égetnek, ott végül embereket is fognak.*”⁹ Heine jóslata megvalósult: 1941 szeptemberétől 1945 januárjáig ipari méretekben és módszerekkel, Auschwitzban ciángázzal, öt másik haláltáborban benzingázzal gyilkoltak, majd a halottak millióit krematóriumokban égették el.

Minden diktatúra lényege a cenzúra: a német példa sajtóssága, hogy sok hivatal dolgozott e téren, s az eredmény több száz német és külföldi alkotó életművének, továbbá kb. 8000 szépirodalmi könyvnek a betiltása. Ugyanakkor ne feledjük: nem volt átfogó előzetes cenzúra (mint a sztálini Szovjetunióban), ami viszont fokozta az öncenzúrát mind az alkotók, mind a szerkesztők és kiadók körében.

Az 1933-ban kidolgozott köztisztviselői törvénymódosítás (*Berufsbeamtengesetz*) kizárta a nem-német (vagyis zsidó) személyeket, így az egyetemi oktatók és professzorok 12%-a veszítette el állását egyik napról a másikra. Eközben a német lakosságban a zsidó származásúak részaránya 1925-ben 0,9% (564 ezer fő) volt, 1933-ra számuk 500 ezerre csökkent (ez 0,8%-os aránynak felelt meg), majd az üldözés állandósulását követő emigráció hatására 1939-ben számuk 234 ezerre esett vissza. Az *Anschluss* idején (1938) Ausztriában élő mintegy 220 ezer zsidó kétharmadának sikerült időben emigrálnia.

A húszas években a szovjet–német együttműködés sokat adott mindkét, a nemzetközi együttműködésből kizárt félnek. Ez katonai területre is kiterjedt: hadgyakorlatok, modern fegyverek fejlesztése is napirenden volt. 1926 után kezdett enyhülni a bojkott, 1930-ra pedig már számos külföldi támogatás jutott a német tudománynak (pl. *Rockefeller* új fizikai intézet építését finanszírozta a berlini egyetemen 1930-ban). 1933 után Rockefellerék már a Németországból emigráló zsidó származású tudósok amerikai letelepedését támogatták jelentős összegekkel.

Könyv- és folyóiratkiadás

A könyvkiadás korábbi vezető szerepének visszaesése a háború után¹⁰

Számos körülménynek köszönhetően – az iskoláztatás eredményessége, az analfabetizmus korai felszámolása, a gyors ipari fejlődés 1871 után, a számos technikai és szervezési újdonság stb. – a XX. század elejére a német könyvkiadás a világ élvonalába került, maga mögé utasítva a franciákat, angolokat, oroszokat, sőt az amerikaiakat is. 1913-ban 36 ezer cím jelent meg. A sajtó ekkor vált igazi hatalommá, egyben politikai hatóerővé, s hatása, olvasottsága növelte a könyvforgalmat is.

1913 fontos év a német könyvkiadás és könyvtártörténet folyamatában. A német kiadói szövetség elhatározása alapján létrejött a *Deutsche Bücherei* (DB), amely a kötelezpéldányok országos gyűjtőhelyeként számos országos könyvtári funkciót kapott (ma a DB a *Deutsche Nationalbibliothek* elnevezésű nemzeti könyvtár egyik társintézménye a majna-frankfurti mellett). 1916-ban a DB új épületét is felavatták.

A világháborús vereség, a piacok jelentős részének elvesztése, a hiperinfláció stb. eleinte visszavetette a könyvkiadást. 1919 és 1932 között az évi átlagos könyvkinálat 21 ezer címet jelentett, az ingadozások igen nagyok voltak a háborút követő hiperinfláció, majd a gazdasági világválság következtében:

Tárgyév	A megjelent címek száma (kerekítve)
1919	16 000
1922	23 000
1927	25 000
1930	22 000
1932	18 000

1. táblázat

A megjelent könyvcímek száma, 1919–1932

Jelentős volt a könyvkiadás gazdasági vetülete is: 1930-ban 63 millió márka értékben (ez a teljes értéknek mintegy nyolcada) sikerült külföldön könyvet értékesíteni, majd a kibontakozó válság e téren is újabb súlyos visszaeséshez vezetett.

Nemzetiszocializmus és könyvkiadás

A hitlerizmus éveiben a német könyviparnak és kereskedelemnek sikerült ismét Európa élvonalába kerülnie. A harmincas évek közepén tízezer könyvesbolt 483 millió márka értékben adott el könyvet.

1940-ben 22 ezer új könyv jelent meg 242 millió példányban, majd 1941-ben ezt is túlszárnyalva már 342 millió példány látott napvilágot (bár ezek jelentős hányada olcsó frontolvasmányként készült a tízmillió Wehrmacht számára). E meglepő növekedés fontos háttérre: az 1940 tavaszán lerohant Norvégiában a megszállók jelentős papírkészletre tettek szert, így átmenetileg enyhült a szorongató papírhány. 1942-ben már újra visszaesett az összpéldányszám a korábbi 244 millióra; ettől az évtől szigorú papírkorlátozás lépett életbe. A norvég „példa” jól illusztrálja a fosztogató hatalom gátlástalan jellegét.

Néhány további adat: 1937-ben a 3500 kiadó 40 millió márkát adott ki a szerzői honoráriumokra, miközben a nyomdai munkálatok szedéstől kötésig 160 millióra rúgtak. A könyvek átlagára kb. öt márka, az olcsó kiadásúaké ennek fele. A könyveladások összértéke elérte a 650 milliót, ezzel viszont a harmadik legjelentősebb gazdasági ágazatot képviselte a köszén- és a gabonatermelés után.

A nagy múltú kiadói egyesülés, a *Börsenverein* (1825–) élére *Wilhelm Baur* (1905–1945), egy tipikus párttag került, kíméletlenül végrehajtva a kiadói terület „árjásítását” (a zsidónak minősülők eltávolítását, s egyben állásaik megszerzését), a náci ideológiának történő minél teljesebb alávetést. Baur 1920-tól (15 évesen!) lett párttag, majd a müncheni sörpuccs (1923) résztvevője, a párt hivatalos központi lapjának (*Völkischer Beobachter*) munkatársa, 1934-ben a pártban a sajtóügyi igazgatóság vezetője. 1945-ben a berlini csatában esett el.

Különbféle megrendelésekkel az állam a náci párt kiadóját, a müncheni székhelyű Franz Eher Kiadót támogatta, mely a háborús időszakra a birodalom legjelentősebb kiadói konszernjévé vált. Itt jelent meg az SS központi újságja, a *Das Schwarze Korps* (A fekete hadtest) is, mely az 1935. évi márciusi induláskor 70 ezer, ősszel már 200 ezer példányban, végül 1944-ben 750 ezer példányban látott napvilágot.

Itt jelent meg 1925-ben Hitler *Mein Kampf* (Harcom) című könyve, a nemzetiszocializmus „bibliája”. 1936-tól minden házassuló pár ajándékpéldányt kapott belőle, miközben a hadsereg, a hivatalok és iskolák első számú kötelező olvasmánya volt. Az iskolákban a hatalomátvétel után klasszikusként kezelték, egy sorban emlegették *Goethe* és *Schiller* műveivel. A könyvből a háború végéig 11 millió (más adatok szerint 12,4 millió) példány látott napvilágot; Hitler a bevétel 10%-át megkapta szerzői honoráriumként. Magyar fordítása 1935-ben jelent meg. Hosszú vitát követően, miután védettsége 2015-ben lejárt, 2016-ban gazdag történelmi jegyzetanyaggal legálisan is kiadták Németországban két súlyos kötetben 1966 oldalon, 3500 jegyzettel, *Hitler: Mein Kampf – Eine kritische Edition* címen. Magyarországon szélsőjobboldali kiadók 1990 után illegálisan adták ki az 1935-ös fordítást.

A Franz Eher Kiadó vezetője, *Max Amman* 1935-ben megfogalmazta a német sajtó küldetését: „*A német sajtó feladata, hogy az egész német nép egyetlen, a nemzetiszocialista világnézet által összeforrasztott közösséget segítse létrehozni.*”¹¹

Az ismert kiadók szinte mind kivették részüket a kor könyvtermeléséből. A Bertelsmann elérte, hogy kiemelt szerepet kapjon a Wehrmacht katonáinak könyvellátásából: minden más kiadót megelőzve 20 millió könyvpéldányt értékesített a frontra.

Folyóiratok, dokumentáció

1933-ban megkezdődött a könyvkiadás és -kereskedelem gleichschaltolása (erővel egységesítése). Minden politikai és származási szempontból nem megfelelő személyt elbocsátottak. Pár évig a természet- és műszaki tudományos szakfolyóiratok elfogadtak még zsidó származásúnak ítélt szakértőtől is publikációt, minthogy a szakkönyv- és szakfolyóirat-export fontos valutaforrásként is funkcionált. A *Chemical Abstracts* hasábjain referált szakkikkek 45%-a német nyelvű volt. Néhány nagyvállalat (Krupp stb.) amerikai leányvállalata a külföldi szakirodalom folyamatos beszerzését is biztosította.

Az I. világháború után visszaesés következett be: a versailles-i szerződés például megtiltotta a német tudósok nemzetközi tanácskozásokon való részvételét is. Az első világháború előtt a Németországba jutó hatezer külföldi tudományos és szakfolyóiratnak jó, ha harmada volt még elérhető 1921-től valamelyik német könyvtárban. A szűkös eszközök hatékonyabb felhasználása érdekében 1920-ban a

német tudományos kutatás támogatására létrehozták a *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft* (1929-től: *Deutsche Gemeinschaft zur Erhaltung und Förderung der Forschung*) elnevezésű szervezetet (a mai *Deutsche Forschungsgemeinschaft* elődei). 1929-ben már 14 ezer külföldi folyóiratot járattak a német könyvtárak. 1924-től a szakirodalmi ellátásban fontos műszaki egyetemi és főiskolai könyvtárak állományából könyvtárközi kölcsönzéssel is hozzá lehetett jutni a szükséges kiadványokhoz.

A Nemzetközi Dokumentációs Szövetség (FID) 1938-as londoni konferenciáján egy angol tudós azzal dicsérte a német szervezettséget, hogy ő a berlini műszaki főiskola (1879–, ma *Technische Universität Berlin*) dokumentációs szolgáltatása révén bármely számára fontos dokumentumot gyorsabban megkapott, mintha más helyről rendelte volna.

A német referáló folyóiratok minden ágazata legalább évi háromezer referátumot közölt, ennek alapján a belföldi felhasználók az eredeti írás másolatát is megrendelheték a birodalmi másolóközponttól, mely a negyvenes években már évi 300 ezer másolatot készített. A dokumentáció kiemelt fontosságára utal, hogy 1941-ben a Német Dokumentációs Társaság (*Deutsche Gesellschaft für Dokumentation*) létrehozásánál a tudományos, a propaganda-, a külügyi és a gazdasági minisztérium mellett közreműködött – anyagi hozzájárulásával – a német haderő főparancsnoksága is.

A külföldi könyv- és folyóirateladás érdekében állt a náci hatalomnak: Goebbels elérte, hogy 25%-os kedvezményt biztosítsanak a külföldi vásárlóknak (az így befolyó valutára égető szükség lévén).

A háború kezdetén legfelsőbb jóváhagyással indítottak egy igényes illusztrált hetilapot *Das Reich* címen, amelyhez kimondatlanul az angol *Observer* (1791–, példányszáma 1940 körül: 200 ezer) szolgált mintául. Első számát százezer példányban nyomták, de olyan sikert aratott, hogy utánnyomás vált szükségessé. A háború végére a példányszám elérte az 1,4 milliót, olvasóközönségét ennek tízszeresére becsülték.

Konkrét példa 1. Egy könyv – a Knauer Kiadó kislexikona 1932-ben és „barna” változata 1938-ban¹²

A Knauer Kiadó közel ezer oldalas (1900 hasáb), a legszélesebb közönségnek szánt 1932-es kislexikona valódi közönség sikert hozott. A lexikont a szerkesztő rövid előszava vezet be, ebben helyet kapott a mintegy húsz fontos szakértő – többnyire professzorok – névsora is. A nácik hatalomra kerülésük után a ki-

adót is megszerezték, sikerét kiaknázták; a lexikon tartalma azonban jelentős mértékben megváltozott, az új kiadásban nincs néven nevezett szerkesztő, nincs előszó, nincsenek szakértők sem.

A lexikon 1932-ben 35 ezer, 1938-ban 37 ezer címszót (1875 hasáb) tartalmazott, miközben a megmaradó címszavak egy részét is az új hatalom „szájíze” szerint módosították.

A versailles-i békeszerződést 1932-ben lakonikus stílusban, tényszerűen „szerződés”-nek (*Der Vertrag von Versailles*) mondja a kötet, 1938-ban ebből már minősítés: „diktátum” lett (*Der Versailler Diktat*).

Hitler életéről 1932-ben egy hasáb négy sora pár rövid adattal tájékoztat, 1938-ban már ez a kötet leg-hosszabb életrajzi címszava, több mint egy hasáb (80 sor), s minden másénál nagyobb fénykép ábrázolja a Führert (kb. 4 x 5 cm). Vagyis ő a mindenkori legnagyobb német, hisz *I. Vilmos császár*, *Hindenburg* vagy épp *Goethe* képi illusztrációja egy-egy centiméterrel kisebb (kb. 3 x 4 cm).

A *Nietzscheről* szóló cikket érdemben átírták, mivel őt a náci ideológia (vélt elődként) gyakorlatilag ki-sajátította. *Wagnernél* 1938-ban kiemelésre került antiszemitizmusa, s az a megállapítás, hogy „*a nagy személyiségek kiemelkedő jelentőségéről hirdetett nézetével hatással van a jelenkorra.*” *Heinrich és Thomas Mannról* 1932-ben tényeket közölnek, természetesen megemlítve Thomas Mann 1929-es irodalmi Nobel-díját is (kettejükéről összesen 14 félsor), 1938-ban kettejükre mindössze öt félsor jut, mindkettőjükénél kiemelve, hogy az „új Németország” elleni aknamunkájuk miatt kiutasították őket (és törölték a Nobel-díjról szóló információt).

További elemzés nélkül megállapítható: 1933 után megszűnt a tények tisztelete – amely a lexikonok számára amúgy elemi kötelesség –, hogy minden az aktuális propagandaérték szintjén nyerjen elismerést, elutasítást vagy elhallgatást. Irányelv lett: ami nem használ a hatalomnak, az ne kapjon nyilvánosságot, vagy csak negatív előjellel.

Az olvasás helyzete

Feltételek, hagyományok, változások

Az életviszonyok a húszas években csak szerény mértékben javultak, ám témánk szempontjából fontos kiemelni a kötelező heti munkaidő csökkentését, más szóval a szabadidő növekedését. Egy tipikus munkáscsaládban átlagosan két családtagra jutott egy ágy, s csupán három helyiségre egy kályha. A családok

6–10 százalékában volt könyvállvány vagy könyves szekrény. A fogyasztási statisztikák szerint a családi jövedelmek kevéssel több, mint egy százalékát költötték könyvre. Ugyanakkor – a művelődési feltételek demokratizálódása jegyében – szinte minden család költött könyvre és/vagy időszaki kiadványra.¹³

Érdekesek a *Gideon Reuveni* által összegyűjtött statisztikai adatokból adódó következtetések: a húszas évek második felében a könyvre történő költés szinte általános jellegével szemben a moziba járás vagy a rádióhallgatás csak a népesség felét, illetve negyedét ölelte fel. Ez volt tehát a nyomtatott betű hódító időszaka a német lakosság körében. Eközben olyan széles új olvasó rétegek jelentek meg, mint a munkásság, a nők és a gyerekek.

1870 után mintegy 2400 újságot adtak ki a német birodalomban, majd 1914-ig számuk 4200-ra növekedett; eközben a folyóiratok száma az 1890-es 3300-ról 1914-ig megduplázódott (6500).

A felsőoktatásban az első világháború kezdetén 80 ezren tanultak, ez a besorozottak magas aránya miatt negyedére (!) csökkent, majd számuk a háború után (1920) elérte a 120, illetve 1932-ben a 128 ezret. Ezután a náciizmus éveiben folyamatosan csökkent, majd a második világháborúban 40–60 ezer között mozgott.

Az első világháború után német földön is meghonosodó népfőiskolai mozgalom számos új olvasót eredményezett az ország minden táján. A mozgalom igyekezett szakítani a népművelés paternalista hagyományával, az új szellem a közös feladat érdekében történő összefogást hirdette meg.

Egy női képeslap, a *Das Blatt der Hausfrau* (A háziasszony lapja) példányszáma 1934-ben megközelítette a félmillió nagyságrendet, amivel az egyik legolvasottabb lapnak számított.

A kétarcú weimari korszak egyik megnyilvánulása volt az 1926-os törvény az ifjúság védelméről a „szennyirodalommal” (*Schundliteratur*) szemben. A törvény a Belügyminisztériummal történő egyetértésben létrehozható tartományi „vizsgálóközpontok” (*Prüfstelle*) feladatába utalta a feltételezhetően elutasítandó kiadványok megvizsgálását; a megtámadott negatív értékelések felülvizsgálatát azután egy lipcsei székhelyű „főállomás” (*Oberprüfstelle*) végezte. A negatív értékelésű kiadványokról lista készült. A hatóságok feladata volt annak biztosítása, hogy a gyermekek és fiatalok oktatását és kulturálódását szolgáló intézményekbe ne kerülhessenek a listára került kiadványok. 18 év alatti személy nem vásárolhatott belőlük. A tartalmi – politikai, vallási vagy

világnezetű – szempontból kifogásolható kiadványok nem tartoztak a törvény hatálya alá. A hitlerizmus 1935-ben megszüntette e törvényt, hisz addigra kiépült az összes kiadvány kontrollját szolgáló átfogó rendszer. A totalitárius rendszer még 1943-ban is bocsátott ki tiltólistát.

Kétségtől terjedt az amerikanizálódás: ennek tipikus jele volt a „*Ne olvas többé, inkább láss!*” felhívás („*Nicht mehr lesen! Sehen!*”)¹³ 1928-ban. S jött a hangosfilm, a színes film évtizede.

Az olvasás terjedését jelentős mértékben szolgálták a kölcsönkönyvtárak, amelyek a kiadókhöz – s azok bolthálózatához – kapcsolódva behálózták az országot.

A terjesztés új csatornáiként megjelentek és népszerűvé váltak a pályaudvari elárúsítóhelyek, továbbá a nagy áruházak könyvrészelei is. Előbbiek vásárlói az olcsó kiadású brosúrákat általában az utazás végén eldobták.

Olvasás a náci hatalom idején

Az olvasás a nemzetiszocializmus uralma idején korántsem fogható fel csupán az ideológia eszközeként: a szórakoztatás egyáltalán nem elhanyagolható módon érvényesült (ekkor is). Különösen a háború éveiben, mikor még a vezérek (Hitler, Goebbels) is támogatták a fronton vagy a hadiiparban tevékeny milliók kikapcsolódását.

Karl May munkássága soha nem látott népszerűségnek örvendett, az *Ezüst-tó kincse* című könyvével az élen. Maga Hitler is – saját bevallása szerint – legnehezebb pillanataiban szívesen nyúlt kedvenc szerzőjének könyveihez vigasztalás végett. *Rudolf Hess*, a Vezér helyettese 1940-ben, Hitler születésnapján a korabeli fiatalokat is lelkes May-olvasónak minősítette. A németországi May-kiadások példányszáma 1913-ban 1,5 millióra tehető, ez a szám a második világháború végére megközelítette a 10 milliót. A May-jelenség természetesen nem kapcsolható kizárólag a nácihoz: a bánáti nagybecskereki zsidó családból származó, *Kertész Imrével* azonos esztendőben, 1929-ben született *Ivan Ivanji* önéletrajzi regényében rögzíti, hogy Auschwitzban és Buchenwaldban a May-olvasmány segítette, hogy a körülötte végbenő borzalmat mint „regényt” fogja fel.¹⁴

Amíg a németek Amerikával nem keveredtek háborúba, *Margaret Mitchell Elfújta a szél* című bestsellere is széles körben került az olvasók elé. A könyv Amerikában 1936 nyarán jelent meg, s még ebben az évben egymillió példányt eladtak belőle.

Mitchell regényének német fordítása 1937-ben készült el, s 1941-ig háromszázezer példányban adták el. A regényből készült híres filmet – az egyetemes filmtörténet anyagilag egyik legsikeresebb alkotását – 1939 végén mutatták be, és bár számos Oscar-díjat nyert, Németországban csak 1953-ban – az NSZK-ban – került a nézők elé. Mitchell 300 ezres kiadásához viszonyítva: a Bertelsmann sikerszerzője, *Gustav Schröer* (1876–1949) húsz regényéből a legjobban fogyó, könnyen „fogyasztható”, a szülőföld szeretetével foglalkozó idillikus mű, a *Heimat wider Heimat* 1945-ig 620 ezer példányt ért el.

A történelmi regények és szerelmi történetek egyaránt sikeresek voltak. Utóbbira érdekes példa *Polly Maria Höffler* (1907–1952) *André und Ursula* című könyve (1937), amely az első világháború idején játszódik, s egy francia és egy német fiatal kapcsolatáról, szerelméről szól. A könyvet pacifista – és egyben völkisch – elemek jellemzik, de ez nem zavarta a hitlerista hatalmat, hogy több százezer példányban dobja piacra (a könyv többször megjelent később, a világháború után is, s az összesen kiadott közel 800 ezer példány fele ekkor látott napvilágot).

Különösen népszerűvé váltak ebben a korszakban az ismeretterjesztő művek. Így sikeres szerzőként szerepelt *Karl Aloys Schenzinger* (1886–1952), akinek *Anilin* című műve (1937) a szerves kémia történetét dolgozza fel. 1939-ben ezt követte a *Metall* (Fém) című, ugyancsak sikeres könyve.

A Führer-elv megjelent a gyermeknevelésben is: *Johanna Haarer* 1934-ben publikálta gyermeknevelési tanácsadóját (*Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind*), mely a továbbiakban összesen 1,2 millió példányban látott napvilágot. Egy leendő harcost úgy kell nevelni, hogy semmiféle vigasztalást ne kapjon, ha sír, hát sírjon, a fájdalmat pedig tanulja meg tűrni stb. Simogatás helyett az akarat edzése, „majomszeretet” helyett pontosság, minden gramm mérése: ilyen elvek szerint kellett a kicsit nevelni.

Konkrét példa 2. Egy olvasó – Hitler

Az olvasás kérdéskörében tallózva nem kerülhet meg a korszak „legfontosabb” olvasójának, magának Hitlernek ebbéli tevékenysége. A továbbiakban *Miskolczy Ambrus* esszé-könyvét¹⁵ idézzük, amely kiváló áttekintést ad Hitler olvasási szokásairól, az általa olvasott-jegyzetelt (vagy éppen nem olvasott) művekről, könyvtáráról stb. Hitler egy asztali beszélgetés során 1942-ben így nyilatkozott szűk körű hallgatóságának: „ha más akadt volna, akkor nem ke-

rültem volna be a politikába, és művész vagy filozófus lettem volna.” Az olvasmányából és rendszertelen olvasási szokásaiból kirajzolódó szürke középszerűséget tapasztalva, erre aligha mondhatunk többet annál, hogy így a művészet vagy filozófia hamar kiheverte volna produkcióját, s kevesebb szenvedést okozott volna honfitársainak és az emberiségnek.

A Hitler-jelenség teli van paradoxonokkal. Ha a „kizökkent idő” nem nyújt alkalmat e szellemileg törpe, kisugárzását illetően mégis egyfajta „kommunikációs zseninek” a politikai vákuum betöltésére, akkor senkit nem érdekelne, mit olvasott egy Adolf Hitler nevű német állampolgár.

Hanns Johst (1890–1968), egy tanító fiaként született költő, drámaíró, majd a hitlerizmus éveinek kultúrpolitikusa, a Reichschrifttumskammer elnöke, a korszak kultikus színművének, a *Schlageternek* (egy első világháborús katona mártíriumáról, melyet több mint ezer német városban adtak elő) a szerzője ilyen ajánlást írt Hitlernek: „*Létedben látjuk a jelet: / nagy életed örök útja / hűségünkön nyugszik!*”

Micsoda szolipszizmus! „Nagy életed örök útja”? És mi észlelhető ebből az A. H. nevű olvasó teljesítményét tanulmányozva?

Miskolczy szerint Hitler egyik következetes híve, a Hitlerjugend-et irányító *Baldur von Schirach* arról áradozott, milyen örömet jelent a Führernek a hatezer kötetes könyvtárában olvasni. Ezt ma nem lehet ellenőrizni, hisz csupán berchtesgadeni könyvtárának töredéke maradt fenn egy sóbányában elrejtve, miközben elpusztult a berlini kancelláriaépület. Miskolczy idézi Goebbelst (aki szerinte „*megint csak lódtott egy kicsit*”): hogy Hitler, „*a dilettantizmus esküdt ellensége*” szerint „*kifizetődőbb a jót és a nagyot tízszer elolvasni [...], mint tízszer valami átlagos vagy átlagon aluli művet.*” Erre Miskolczy fanyar humorával hozzáfűzi: „*Hitler valójában amolyan kulturális mindenevő volt, szigorú és egyoldalú étrenddel.*” Titkárnőjének Hitler arról panaszkodott, hogy „*nincs ideje szépirodalomra, és csak tudományos műveket olvas*”.

A *Mein Kampf* szerzője fő művében így nyilatkozott az olvasásról: „*Természetesen mást értek »olvasás« alatt, mint a mi »intelligenciánk« nagy átlaga. Ismernek embereket, akik végtelenül sokat olvasnak, könyvről könyvre és betűről betűre haladnak, és mégsem tudnám őket »olvasottnak« minősíteni. [...] Az olvasás nem öncél, hanem célnak alárendelt eszköz. Elsősorban [...] eszközt és építőanyagot jelent, amelyre az egyes embernek élethivatásához szüksége van.*”

Hitler szemléletét kétségkívül befolyásolták korábbi filozófusok, mint *Schopenhauer*, *Nietzsche*, továbbá a fajelmélet olyan képviselői, mint az angol *Chamberlain*, a századforduló bécsi polgármestere, *Karl Lueger* (1844–1910, 1897-től haláláig polgármester), vagy *Richard Wagner* zeneszerző (1850-ben publikálta álnéven *Das Judenthum in der Musik* című pamfletjét, majd bővített változatát 1869-ben közzé téve már feltüntette saját nevét).

A Führer, bár hivatkozott költőkre, nem sokra becsülte a költészetet. A „német nép a gondolkodók népe”, idézi „hősétől” Miskolczy.

A német közkönyvtárak száz éve a náci korszak végéig

A XIX. századi örökség jellemzése: gyakorlat, elmélet, folyóiratok

Luther nevezetes, a városvezetőkhoz intézett felhívása máig fontos (protestáns olvasási szokások!), melyben iskolák és könyvtárak alapítására szólított fel. Az iskolákhoz kapcsolódóan „szorgalmat és költséget nem kímélve” könyvtárakat, könyvesházakat teremtsenek, főként a nagyobb városokban!¹⁶ A mai napig több nagyváros könyvtárának alapítása e felhíváshoz kötődik.

A modern német közkönyvtárügy a napóleoni háborúk után – mely az összetartozás érzését, a nemzeti gondolatot magasra emelte – több fellendülő szakaszt élt meg.

Karl Benjamin Preusker (1786–1871) a szászországi Grossenhainban 1828-ban hozta létre az első közkönyvtárt (*Vaterländische Bürger-Bibliothek*). E „polgár-könyvtár” elvben mindenki számára hasznosított.

Ezt követően *Friedrich von Raumer* (1781–1873) amerikai utazásának (1841) hatására társadalmi összefogás indult a korszerű könyvtárak feltételeinek megteremtésére. Egy elismert, állami támogatást is élvező, ismeretterjesztő előadások szervezését vállaló egyesület (*Verein für wissenschaftliche Vorträge*) gyűjtése nyomán – Berlin város hozzájárulását is megszerezve – közkönyvtár létesült 1846-ban Berlinben. Fontosabb volt azonban néhány egyesület szerepvállalása. Például a *Borromei Szent Károly* olasz bíboros érsekről elnevezett német katolikus kulturális egyesület, a *Borromäus-Verein* (BV) ötven év alatt (1845–1895) 3,4 millió márka értékben vásárolt könyvet a többnyire plébániákon vagy iskolákban el-

helyezett, mindenki számára hozzáférhető (általában igen kicsi méretű) könyvtárai számára.

Másik példa az 1871-ben alapított liberális, a népművelés terjesztésére létrehozott egyesület, a *Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung* (GVV, alapítás: 1871), amely tekintélyes hálózatot működtetett. Ezek is hagyományosan kis méretű „népkönyvtárak” voltak, maximum pár száz kötetet kínáltak olvasóiknak.

A BV saját hálózatának szánt lapot is kiadott *Borromäus-Blätter* (1906-tól: *Die Bücherwelt*) címen 1903 és 1933 között. Az új típusú, az angolszász *public library* mintájára működő olvasócsarnokok hatását ellensúlyozandó, a BV könyvtárai is megnyitották ajtajukat a nem katolikus olvasók számára is. Természetesen fő közönségnek változatlanul a hívők számítottak. A BV hálózata az I. világháború végére érte el szervezeti csúcspontját négyezer helyi szervezettel, s közel 400 ezer taggal. A lap is kivette részét a szennyirodalom elleni hadjáratból, arra hivatkozva, hogy mintegy nyolcezer utcai árus, kolportőr terjeszti milliószám a filléres árú alantas irodalmat, melyből – adataik szerint – legalább 20 millió német vásárolt éves szinten 50 millió márkáért (egy füzet ára tipikusan 10 pfennig, tehát ez évi 500 millió füzetet adhat ki).

A *Német Könyvtáros Egyesület* (*Verein Deutscher Bibliothekare*) 100 éves fennállására kiadott kötet az 1870 utáni időszakra vonatkozóan vélelmezte a reformokat.

A XIX. században fokozatosan kialakult a könyvtári szakfolyóiratok mai formája. Elsőként a *Serapaeum* című lap látott napvilágot (*Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur*. Hrg. von *Robert Naumann*. Leipzig: Weigel, 1840–1870). A lapban rövidebb cikkek, recenziók, hirdetések és könyvtári hírek kaptak helyet. Első évfolyamában: 88 írás, összesen 385 oldalon. Későbbi melléklapja az *Intelligenz-Blatt zum Serapaeum*, a kettő terjedelme 1870-ben: 384+192 oldal. A *Serapaeumot* hamarosan követte az *Anzeiger für Literatur der Bibliothekswissenschaft* (Dresden–Leipzig: Arnoldische Buchhandlung, 1841–1886, többször változó címmel). Ez a lap a kurrens bel- és külföldi könyvtári szakirodalom részben annotált bibliográfiája, mely az indulás után két évvel már aktuális híreket is közölt, szerkesztője *Julius Petzholdt* (1812–1891) könyvtáros, bibliográfus. 1844-ben ő jelentette meg az első német könyvtári címjegyzéket, majd *Katechismus des Bibliothekenlehre* című

szakmai kompendiumát (Lipcse, 1856, majd újabb kiadásokban is).

A szakma máig élő központi lapja a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* (1884–), címe többször változott. Szerkesztője *Karl Dziatzko* (1842–1903), 1871 áprilisától freiburgi, majd 1872-től bresloui (ma Wrocław) egyetemi könyvtárigazgató, 1886-tól pedig a „könyvtári segédtudományok” tanszékének vezetője Göttingában; egyben *Friedrich Althoff*nak (1839–1908), a neves porosz kultúrpolitikusnak (a német tudomány „diktátorának”), a német felsőoktatás megújítójának tanácsadója a tudományos könyvtárügy megreformálása érdekében.

Újabb szemléletű összefoglalás *Arnim Graeseltől* (1849–1917) a *Grundzüge der Bibliothekslehre* (Lipcse, 1890), majd szintén tőle átdolgozás eredményeként új címen *Handbuch der Bibliotheken* (1902). Mindkettő a korábbi „könyvtudományi” tematika nélkül kizárólag a könyvtárakra vonatkozó ismereteket szintetizálja. Graesel művének nemzetközi recepciója elég széles körű, például hamarosan napvilágot látott francia és olasz nyelvű fordítása is, jelezve a német tudományosság irányadó jellegét.

A XX. század fordulóján tett megújítási kísérletek

Az osztrák geológiai professzor, *Eduard Reyer* (1849–1914) 1886-ban, amerikai útját követően közölt érdemi ismertetést az amerikai közkönyvtárakról. Az 1893-as chicagói világkiállításon részt vevő és az Egyesült Államok számos vidékén több tucat közkönyvtárat (ugyanis 1875-ben az Egyesült Államokban már 2500 public library működött) felkereső *Constantin Nörrenberg* (1862–1937) kiel egyetemi könyvtáros beszámolóit erőteljes mozgalmat váltottak ki. Nörrenberg a GVV 1895-ös hamburgi konferenciáján számolt be élményeiről, majd terjedelmes beszámolót készített a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* című szaklap számára.

A korábbi „népkönyvtár” elnevezést tudatosan elutasítva, ekkortól általában „könyvcsarnoknak” (*Bücherhalle*), másutt „egységes könyvtárnak” (*Einheitsbibliothek*) nevezték az általuk javasolt modern angolszász intézményt. Ez a kölcsönzés mellett jól felszerelt olvasótermet, széles gyűjtőkört, hosszú nyitvatartási időt feltételezett. Különösen a *Comenius-Gesellschaft* (alapítás: 1891) tett sokat az új szemléletű intézmények megvalósítása terén.

Már 1893-tól megkezdődik az új típusú könyvtárak létrehozása, például 1893: Freiburg, 1894: Frankfurt am Main (Rothschild-támogatással) stb.

Az egyik legsikeresebb könyvtáralapítás az esseni Krupp Művekhez kapcsolódott. Az 1899-ben létrehozott *Kruppsche Bücherhalle* (KB) fontosabb adatait *Eduard Reyer* publikálta 1903-as könyvében¹⁷. A hetvenezer embert foglalkoztató gyáróriás ekkor már évtizedek óta munkáslakás-építéssel és számos más jóléti intézkedéssel vonzotta az igényesebb munkaerőt. A kezdeti tízezres állomány pár év alatt meghaladta a harmincezret, a kölcsönzők száma háromezerről közel tízezerre nőtt, míg a kölcsönzött kötetek száma a kezdeti (csaknem) százezerről háromszázezer fölé emelkedett.

Ugyancsak 1899-től a *Robert Bosse* (1832–1901) által vezetett porosz kultuszminisztérium évente támogatást nyújtott a közművelődési egyesületeknek népkönyvtár működtetése céljából is.

A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek szintén létesítettek népkönyvtárakat. A XX. század elején már voltak többezres állományú szolgáltatóhelyek. A folyamatos fejlődés nagyságrendjét érzékeltetheti, hogy a nemzetiszocialista hatalomátvételnélkor kisajátították a mintegy 2500 munkáskönyvtár épületeit és ezek összesen egymillió állományát is.

1899 áprilisában tette közzé a Comenius-Gesellschaft a felhívását: *Teremtsetek könyvtáracsarnokokat!* (*Schafft Bücherhallen!*).

Látható, hogy a társadalom (mai szóval: a civil szerveződések), az egyház, az állampolitika, a gyárpar is fontosnak tartotta – az angolokkal való verseny jegyében is – a közkönyvtár újabb, modernebbnek tekintett változatának elterjesztését. Az angolszász mintához képest egyedül a városi (települési) önkormányzatok szerepvállalása tűnhetett eleinte kifejezetten halványnak, bár nem teljesen hiányzóknak. Kiemelkedő kivételnek tekinthető Charlottenburg (ma Berlin egyik kerülete) városi közkönyvtára, mely 1898-ban létesült, főként alapítványi hozzájárulásokból, de maga a városvezetés is támogatta: így lett neve *Städtische Volksbibliothek und Lesehalle der Stadt Charlottenburg*. A már kezdetben húszezer fölötti állománnyal rendelkező intézmény a hét minden napján kinyitott délelőtt, s a munkába járók érdekében hétfőtől szombatig délután-este is (17–21 óráig), így összesen heti 52 óras nyitvatartással büszkélkedhetett. Ez mai szemmel is kiemelkedőnek minősíthető. Számos más város követte példájukat: Neukölln, Erlangen, Danzig, Lipcse, Mannheim stb.

Érdemes néhány adatot felvillantani az esseni városi könyvtár létrejöttéről és fejlődéséről. A Krupp Művek könyvtára mellett hamarosan a város is saját, mindenki számára hozzáférhető könyvtárat tervezett. 1902 tavaszán nyitott ki, egyetlen könyvtárosnő működtette, s ötezer kötetet kínált az olvasóknak. 1904-ben egy nagylelkű adományozással tágasabb épületet nyert, és itt már olvasóterem is létesült. A tízes évektől hálózat-tá fejlesztették, egyre több fiókkönyvtárat teremtvé. 1916-ban 72, 1920-ban 103, majd 1930-ban már 200 ezres állomány állt rendelkezésre. A kölcsönzés növekedése: 1905-ben 61 ezer 1919-ben már 340 ezer kölcsönzést regisztráltak. *Walter Hofmann* (ld. alább) élesen kikelt a „narkóizist okozó szórakoztatóipari készítmények”¹⁸ terjesztése ellen, amely szerinte a népet elaltatja.

Az új mozgalom eleinte a városok világában tört utat, majd felmerült a falvak és kistelepülések könyvtári ellátásának megszervezése is. Két változat terjedt el, mindkettőnél egy központi ellátóhellyel (ezt nevezték nálunk az ezerkilencszáznegyvenes évek második felében körzeti könyvtárnak): a helyi közönség csak vándorkönyvtárként látja a kínálatot, vagy pedig van egy kisebb helyi bázisállomány, s ezt gazdagítja a központból érkező anyag.

Növekvő szerepet játszottak a tanácsadó-módszertani központok (*Beratungsstelle*): az első világháború utáni időszakban (1933-ig) 22 ilyen központ jött lére. Ezek az állománygyarapítástól a szolgáltatásokon át a könyvtárosok kiválasztásáig igyekeztek segíteni az új helyek, főként a kisebb települések könyvtárainak működését. Erősen figyelték a skandináv mintákat, például a stettini központ tevékenysége ilyen vonatkozásban közvetítőként is értelmezhető.

A könyvtár-csarnok-gondolat angolszász mintára pártatlan (ideológiamentes) kívánt lenni, ami a gyarapítást is lényegileg befolyásolta. Ez természetesen nem mindenkit elégtett ki, főként a déli és délnyugati vidéken jelentős tömegeket elérő katolikus egyházat. Az 1898-ban Krefeldben tartott országos katolikus gyűlés (*Generalversammlung der Katholiken Deutschlands*) felszólított katolikus eszmeiségű könyvtárak létesítésére minden településen, s hangsúlyozta, hogy amely városban angolszász típusú – pártatlan eszmeiségű – könyvtár-csarnok létesült már, ott feltétlenül szükséges katolikus ellenpár is.

A német közkönyvtári mozgalom a XX. század elején így a fenntartót tekintve minden változatot életre hívott: civil szerveződések (esetleg állami hozzájárulást élvezve), a városok, az egyházak és a szakszervezetek egyaránt jelentős hatással voltak a fejlődésre.

Nem véletlen épp ezért, hogy a sok erő, sok szándék működése közben a császárkor közkönyvtári fejlődésének fontos eleme lett az elvi vita is, amely végül egészen 1932-ig tartott. A KB vezetője, *Paul Ladewig* (1858–1940) 1912-ben publikálta összefoglaló művét *Politik der Bücherei* címmel (Lipcse: Wiegandt Verlagsbuchhandlung), mely később újabb kiadásban is napvilágot látott; emellett Ladewig szakértőként közreműködött több száz új könyvtár alapításánál is. Ugyanebben az évben fordult Nörrenberg a német városok I. kongresszusához, felszólítva őket, hogy mindenütt legyenek egységes (az egész lakosságot, nem csupán az „alsó” néprétegeket célzó) könyvtárak, s mielőbb gondoskodjanak a kisebb települések ellátásáról is.

Ladewig művének liberális angolszász szemléletét, mely a szórakozást is jogos funkciónak ismerte el, *Walter Hofmann* (1879–1952) élesen kritizálta: ebből lett a két évtizedig tartó irányvita (*Richtungsstreit*). Ladewiget támogatta az ún. stettini iskola *Erwin Ackerknecht*tel (1880–1960) az élén. Nörrenberg az utóbbiakkal szimpatizált, ám egyidejűleg tekintélyével megpróbált közvetíteni a felek közt.

A fő vitakérdések (a két fő vitapartner nevének kezdőbetűivel jelezve: WH kontra EA), bizonyos elkerülhetetlen leegyszerűsítéssel:

- a könyvtárak funkciói: csupán az oktatás-művelődés (WH) – emellett a kikapcsolódás és szórakoztatás is (EA),
- az olvasóközönség nagysága: inkább kisebb legyen, ám jól irányítható (WH) – minél szélesebb körből minél többen (EA),
- az olvasó szerepe, jogai: a könyvtáros irányítja az olvasást, azaz kizárólag a könyvtáros dönti el, milyen olvasmányt szán az olvasónak (WH) – az olvasót meg kell tanítani a könyvtárhasználatra, ezen túl ő dönt önállóan (EA),
- olvasóterem: ez nem szükséges (WH) – nélkülözhetetlen (EA).

Walter Hofmann-nál a bizonyos értékkritérium szerint szervezett olvastatás dominált, míg a vitapartnerek ragaszkodtak a szabad olvasáshoz. Ezt az éles nyelvű *Hofmann* amerikai típusú „tömegüzemnek” (*Massenbetrieb*) minősítette.

Röviden összefoglalva: szolgáltató könyvtár, kontra pedagógiai célokat kitűző könyvtár; az egyént központba állító könyvtár, kontra a közösség primátusát hangsúlyozó könyvtár. Lipcse kontra Stettin (ma Szczecin, Lengyelország).

Fontos hazai elemzéseként hívjuk fel a figyelmet *Katsányi Sándor* tanulmányára, mely címe szerint ugyan *Szabó Ervin* és *Gulyás Pál* vitáját összegzi, de közben fontos értelmezési adalék *Szabó* és *Walter Hofmann* kapcsolatához.¹⁹

Könyvtári központok és képzőhelyek, folyóiratok, egyesületek

A XX. század tízes éveiben jönnek létre az első közkönyvtári központok és képzőhelyek. 1913-ban *Hofmann* – szakértők bevonásával történő kellő elvi előkészítés után – létrehozta a lipcsei *Zentralstelle für volkstümliches Büchereiwesen* elnevezésű intézményt, s ennek részeként 1915-ben az első közkönyvtári képzőhelyet (*Fachschule für Bibliothekstechnik und -verwaltung*; későbbi neve: *Deutsche Volksbüchereischule*).

A húszas években e lipcsei intézmény egyre több országos funkciót igyekezett ellátni, erre utalhat a szervezeti felépítés is: képzés és továbbképzés; szakirodalmi osztály (*Hefte für Büchereiwesen* című szakfolyóirat stb.); felvilágosítás, tanácsadás (hazai szóhasználat: módszertani osztály); technikai szolgáltatások; központi könyvkötészet; olvasáskutatás; központi könyvtárellátó (*Einkaufshaus*) stb.

A könyvtárosképzés XX. századi indulásában a porosz kultuszminisztérium 1909-es, majd 1916-os rendelkezése fontos helyet töltött be. Az 1909-es jogszabály a tudományos könyvtárak, illetve a népkönyvtárak munkatársainak képzését rendezte.

Közvetlenül a lipcsei képzőhely létrejötte után az 1915-ben Berlinben alapított közkönyvtári központ (*Zentrale für Volksbüchereien*) indított közkönyvtári tanfolyamot. A Rajna-vidéken Essenben és Kölnben eleinte könyvtáron belüli képzést szerveztek a tízes évek második felében, majd 1928-ban Kölnben jött létre a *Westdeutsche Volksbüchereischule* (avatás: 1928 májusában), melynek első évfolyamán – a lipcseiek tanterve alapján – tizenhárom nő és egy férfi kezdte meg tanulmányait (ez tipikus nemi megoszlás volt akkoriban a közkönyvtári alkalmazottak körében).

A berlini iskola jogszabályi alapját egy 1930-as rendelkezés teremtette meg. Az iskola a tudományos és a közkönyvtári képzést is támogatta. A jogszabály előírta, hogy egy-egy év gyakorlati képzés szükséges a választott intézménytípust képviselő könyvtárban, ezt követte a másik típusban újabb féléves gyakorlat. Az 1884-ben indított *Zentralblatt* (ekkor még *Centralblatt* formában íródott a cím kezdőszava)

für Bibliothekswesen melléklapjaként 1900-tól *Blätter für Volksbibliotheken und Lesehallen* (1900–1920) címen közkönyvtári orgánum jelent meg, évi mintegy 200–250 oldalon. A cím érdekes kompromisszum: az új gondolat terjesztői nem akarták a „népkönyhai” áthallású „Volksbibliothek” megnevezést tovább vinni, ám a tudományos könyvtári világ nem követte azonnal törekvéseiket, de nem is gátolta minden erővel. A lapban érdemi szakcikkék és sok-sok hír segítette az érdeklődők szakmai fejlődését: jelentősége különösen az első 15 évben felbecsülhetetlen, amikor még nem volt sem szakmai egyesület, sem szakképzés. Különben maga a „főlap” is hozott időnként idevágó közleményeket. A *Blätter* első szerkesztője a göttingai könyvtáros *Arnim Graesel* (1849–1917), volt, majd 1904-ben átadta a helyét *Erich Liesegang* wiesbadeni könyvtárigazgatónak (1860–1931). Ez az első közkönyvtári lap fontos szerepet szánt a friss irodalmi termés megismertetésének, ezért terjedelmének tetemes részét képezték a recenziók, könyvkritikák.²⁰ Bécsben jött létre a német nyelvű könyvtárosok (pontosabban intézmények) szervezete, az *Österreichischer Verein für Bibliothekswesen* (1896–1919-ig állt fenn). A szervezet 1901-től saját lapot bocsátott ki *Mitteilungen des Österreichischen Vereins für Bibliothekswesen* címen. (1920-tól az osztrák könyvtárosok is a német egyesületbe léptek be.)

Többéves előkészület után Marburgban hozták létre a német könyvtáros egyesületet 1900-ban, ez volt a *Verein Deutscher Bibliothekare*. A kezdeti 58-ról a tagok száma hamarosan 210-re emelkedett, majd az első világháború elejére elérte a 600-as szintet. 1902-től kiadták a *Jahrbuch der Deutschen Bibliotheken* című évkönyvet, amely számos statisztikai összeállítást közölt, szinte kizárólag a tudományos könyvtárakról.

1906-ban szervezte meg *Constantin Nörrenberg* az első regionális, konkrétan Rajna-vidéki könyvtári egyesületet (*Verband Rheinischer Bibliotheken*).

A népkönyvtárosok első német szervezete a világháború után, 1922-ben született, elnevezése: *Verband Deutscher Volksbibliothekar* 320 alapító taggal. Elnöke *Gottfried Fritz* (1873–1934) berlini könyvtárigazgató lett, majd utóda 1928-tól *Wilhelm Schuster* (1888–1971), aki különösen a következő korszakban vált jelentős tényezővé. A népkönyvtári egyesület is kiadott évkönyvet, ez a *Jahrbuch der deutschen Volksbüchereien* (1926–) címet viselte.

Walter Hofmann irányzatának folyóirata *Hefte für Büchereiwesen* (1915–1933) címen látott napvilágot, ennek lett vitapartnere a stettini irányzat képviselője.

selőjeként a *Bücherei und Bildungspflege* című lap (1920–1933).

A húszas évek végétől a német szakemberek bekapcsolódtak a nemzetközi munkálatokba is (IFLA-alapítás 1927-ben, majd első kongresszus 1928-ban Rómában; szabványosítás, ETO stb.).

Fritz Milkau (1859–1934; 1928-tól a berlini egyetem könyvtártudományi intézetének igazgatója) összeállításában 1931-től jelentek meg a *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* monumentális kötetei (az utolsó 1940-ben látott napvilágot, ez több mint ezer oldalas egyetemes könyvtártörténetet tartalmaz). Összefoglalóan elmondható, hogy a weimari korszak végére kialakultak a német közkönyvtárügy alapjai (városi könyvtárak főállású személyzettel és olvasótermekkel, terjedő gyermek- és ifjúsági ellátás olvasótermekkel is, falusi ellátó hálózatok, felekezeti és szakszervezeti könyvtárak, képzés, szakirodalom, szakmai egyesület stb., helyi önkormányzati szerepvállalással). Társadalmi hatóköre azonban még mindig igen szűk volt, jó esetben az ellátandó lakosság néhány százaléka volt könyvtárhasználónak tekinthető. Még a tehetősebb városok könyvtáraiban is szerény állományt kínáltak (pl. Majna-Frankfurt: 550 ezer lakos – 70 ezres állomány, Breslau: 557 ezer lakos – 110 ezer kötet, Königsberg: 294 ezer lakos – 24 ezer kötet). Ez azt jelenti, hogy 10–12 lakosra jutott egy kötet. Angolszász mércével minősítve ez több évtizedes lemaradást jelent.²¹

A főbb gátló tényezők: nem alakult ki valamiféle rendszere sem a központi (országos, tartományi), sem a széles körű helyi közösségi finanszírozásnak, nem volt „német Andrew Carnegie, aki országos méretben gondoskodott volna erőteljes támogatásról, a sajtó nem karolta fel az ügyet, kevés város versengett e téren.”²²

Tájékoztatásul néhány közkönyvtári adat a weimari köztársaság utolsó idejéből a mindössze 46 milliós népességre országosan:

- az összes állomány 10,5 millió kötet (azaz 100 lakosra jutott 23 kötet, azaz egyszerűbben: öt lakosra jutott egy könyv);
- 1,35 millió beiratkozott lakos (3%);
- 21,7 millió kötetet kölcsönzött (egy olvasó átlagosan 16 kötetet);
- a kiadások összesen 8,56 millió márkát tettek ki, ebből a nagyobb települések (ötezer feletti lélekszám) 8,2 milliót, a kisebb települések együtt mindössze 0,35 milliót;
- az ötezer lakosnál nagyobb lélekszámú településeken 32 millió ember élt, körükben 824 közkönyvtár látott el 863 ezer beiratkozott olvasót (2,7%-os olvasói arány), a 7,65 milliós állományból 18,5 milliót kölcsönözve (olvasónként több mint 21 kötet);
- az ötezer lakosnál kisebb települések lakosságából (14 millió) 487 ezer volt olvasó (a lakosság 3,4%-a), ők kölcsönöztek 3,2 millió kötetet (fenként átlagosan 6,5 kötetet).

A német nagyvárosokból emeljünk ki kettőt:

Berlin: 4,24 millió lakos, 840 ezres állomány, 132 ezer beiratkozott olvasó (ez csupán 3,1%-os arány), 2,9 millió kölcsönzés, 1,7 millió márka ráfordítás;

Hamburg: 1,1 millió lakos, 159 ezres állomány, 36,6 ezer beiratkozott olvasó (3,25%), 0,8 millió kölcsönzés, 0,24 millió márka ráfordítás.

A százezres határt 49 város lakosságszáma haladta meg, közülük csak négy esetében érte el a beiratkozott olvasók aránya a 4%-ot.

A német tudományos könyvtárak viszont az első világháborúig megőrizték a XIX. században elért vezető helyüket. A császárkor fontos eredményeiből feltétlenül megemlítendő a központi katalógus (*Preussischer*, majd *Deutscher Gesamtkatalog*), az ennek alapján nélkülözhetetlen lelőhely-információkat szolgáltató *Auskunftsbüro*, s harmadikként a könyvtárközi kölcsönzés kiterjedt rendszere.

[A tanulmány 2. részében folytatjuk az elemzést a német közkönyvtárak helyzetéről a weimari köztársaság bukása utáni időszakról 1945-ig.]

Jegyzetek és irodalmi hivatkozások

1. Goebbels beszédét idézi: EVANS, Richard J. A Harmadik Birodalom hatalmon. Ford. SZÁNTÓ Judit – SÓSKUTHY György. Budapest: Park, 2013. 127. p. ISBN 978-963-355-024-3
2. A Horst Wessel-dal a párt indulója (1929), szövegéből idéz REZESSY Zoltán. A Harmadik Birodalom. Budapest: Fővárosi Kiadó, 1938. 36. p.
3. Heinz Dähnhardt mondata itt olvasható: Die Bücherei, 4. (1937) 1., p. 2. Heinz Dähnhardt (1897–1968) 1934-től a Tu-

- dományos és Nevelésügyi Minisztérium könyvtári ügyekben illetékes munkatársa volt. A húszas években doktorált, majd a konzervatív ifjúsági mozgalom egyik vezéregyénisége és publicistája volt. Jellemző egy 1932-es cikkének a címe (A demokrácia likvidálása): Die Liquidation der Demokratie. == Der Fahrende Gesell, (1932) April, p. 42–45.
4. HEUSS, Theodor. Hitlers Weg. Stuttgart – Berlin – Leipzig: Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1932. 152. p. – Heuss mondatát („Die Geburtsstätte der nationalsozialistischen Bewegung ist nicht München, sondern Versailles”) idézi a Spiegel című hetilap 1959. május 20-i száma. Bundespräsident. Vater is Schuld [online]. == Der Spiegel, (1959) 21. Hamburg: Der Spiegel GmbH & Co. KG., [s. a.]. Hozzáférhető: <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-42625405.html> [Megtekintve: 2021.05.23.]
 5. HITLER, Adolf. Mein Programm: Der Aufmarsch der Fronten: Volksdeutschland gegen Parteideutschland. 1932. április 5-én a Völkischer Beobachter címlapján.
 6. TOMKA Béla. A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere. == Századok, 127. (1993) 2., p. 312–331. ISSN 0039-8098 Hozzáférhető: http://venus.arts.u-szeged.hu/pub/tortenet/legujabbkori_egyetemes/tomka/Tomka_t004.pdf [Megtekintve: 2021.05.25.]
 7. BABITS Mihály. Könyvpropaganda és könyvégetés. == Nyugat, 26. (1933) 10–11., p. 563–564. Hozzáférhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00558/17421.htm> [Megtekintve: 2021.05.25.]. Kuriózum: Nemes Nagy Ágnes 1986-ban színdarabot írt Bálint András színházigazgató felkérésére Babitsról. A darab az ötvenéves Babitsot épp 1933 májusában ábrázolja a Nyugat szerkesztőségében. Ld. Kelevéz Ágnes. Nemes Nagy Ágnes publikálatlan színdarabja Babitsról: Egy értelmezési kísérlet jelentősége. == Irodalomismeret, (2017). 2., p. 5–31. ISSN 2063-0719
 8. A Roosevelt-idézet hozzáférhető: Imperial War Museums honlapja. Posters aloldal [online]. [S. I.]: Imperial War Museums, cop. 2021. <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/3610> [Megtekintve: 2021.05.25.]
 9. Heinrich Heine: „*Dort wo man Bücher verbrennt, verbrennt man auch am Ende Menschen.*”
 10. Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert. Die Weimarer Republik 1919–1933. T. 1-2. Hrsg. FISCHER, Ernst – FÜSSEL, Stefan. München, Berlin-Boston, Saur, V. De Gruyter, 2007. 2012. hivatkozás: Teil 1. 342. p.
 11. Max Amman (1891–1957, 1921-től párttag, 1922-től a Franz Eher Verlag vezetője, a Völkischer Beobachter című pártlap szerkesztője, az 1933-as hatalomátvétel után a sajtókamara vezetője) írását idézi: WERMUTH, Helga. Max Amman (1891–1957). == Deutsche Presseverleger des 18. bis 20. Jahrhunderts. Hrsg. von FISCHER, Heinz-Dietrich. München: Verlag Dokumentation, 1975. 356. p. ISBN 9783794036044
 12. Knairs Konversationslexikon A–Z. Hrsg. von FRIEDENTHAL, Richard. Berlin: V. Th. Knauer Nachf., 1932. 1875 p.; Knairs Lexikon A–Z. Berlin: V. Th. Knauer Nachf., 1938. 2000 p. R. Friedenthal (1896–1979) költő, publicista, esszéíró, 1930–1933-ig a Knauer kiadó vezetője, innen zsidó származása miatt eltávolították. 1938-ban emigrált Nagy-Britanniába, életrajzi regények (J. Hus, Leonardo da Vinci, H. Cortes, Luther, Diderot, Goethe stb.) szerzőjeként ismert.
 13. NOELL, Matthias. „Nicht mehr lesen! Sehen!”: Le livre d’architecture de langue allemande dans les années vingt. == LENIUD, Jean-Miche; BOUVIER, Béatrice (Hrsg.) Le livre d’architecture: (XVe-XX-e siècle); éd. représentations et bibliothèques; journées internationales d’études des 8 et 9 novembre 2001 org. au Collège de France, Paris, 2002. p. 143–156. (Études et recontres de l’École des Chartes ; 11.)
 14. PFOSER, Alfred. Für eine Mentalitätsgeschichte des Lesens. == Literaturgeschichte Österreich: Prolegomena und Fallstudien. Hrsg. von SCHMIDT-DENGLER, Wendelyn – SONNLEITNER, Johann – ZEYRINGER, Klaus. Berlin: E. Schmidt V., 1995. p. 127–140. ISBN 9783503037032 (Ivan Ivanji említése a 139. oldalon)
 15. MISKOLCZY Ambrus. „A Führer olvas”: Tallózás Hitler könyvtárában. Budapest: Napvilág K., 2000. 180 p. (Politikatörténeti Füzetek, XV.). ISBN 963-9082-54-6. Az idézetek a 24–25., 28. és 80. oldalon találhatók.; 2008-ban egy neves amerikai újságíró is alapos elemzést készített Hitler 16 ezer kötetes magánkönyvtáráról, amely 2010-ben újra kiadásra került papírkötésben és e-book formájában is. RYBACK, Timothy W. Hitler’s private library. London: Vintage, 2010. 320 p. ISBN 9780099532170; H. Johst felfogására jellemző, hogy Klaus Mann emigráns (amszterdami) működése kapcsán egy Himmlerhez intézett 1935-ben íródott levelében felveti, nem kellene-e a „delikvens” apját, Thomas Mannt letartóztatni. WALLMANN, Düster P. Ein Nazi-Karrierist. (Recenzió Rolf Düsterber: Hanns Johst című könyvéről.) Hozzáférhető: <http://am-erker.de/rez4839.php> [Megtekintve: 2021.15.26.]
 16. Luther felhívása: „*Am letzten ist auch das wohl zu bedenken allen denjenigen, so Lieb und Lust haben, daß solche Schulen und Sprachen in deutschen Landen aufgerichtet und erhalten werden, daß man Fleiß und Koste nicht spare, gute Libraren oder Bücherhäuser, sonderlich in den großen Städten, die solichs wohl vermögen, zu verschaffen.*” (An die Ratsherren aller Städte deutschen Landes, daß sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen. Wittenberg, 1524.).

- Hozzáférhető: <https://www.checkluther.com/wp-content/uploads/1524-An-die-Ratsherren-aller-St%C3%A4dte-deutschen-Landes-dass-sie-christliche-Schulen-aufrichten-und-halten-sollen.pdf> [Megtekintve: 2021.05.23.]
17. REYER, Eduard. Die Kruppsche Bücherhalle in Essen-Ruhr. Sonderdruck von. E. R. Fortschritte der volkstümlichen Bibliotheken. Leipzig: Engelmann, 1903. 11. p.
18. HOFMANN, Walter: Die Lektüre der Frau. Ein Beitrag zur Leserkunde und Leseführung. Leipzig: V. Quelle u. Meyer, 1931. (Leipziger Beiträge zur Grundlegung der praktischer Literaturpflege. B. 1.)
19. KATSÁNYI Sándor. Párhuzamos életrajzok: Gulyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű közkönyvtár gondolatának kibontakozása. == Könyvtári Figyelő, Ú.f. 5. = 41. (1995) 2., p. 199–209. ISSN 1216-6804 Hozzáférhető: http://epa.oszk.hu/00100/00143/00014/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_1995_2_199-208.pdf [Megtekintve: 2021.05.23.]
20. Blätter für Volksbibliotheken und Lesehallen: Beiblatt zum Centralblatt für Bibliothekswesen. Herausgegeben unter ständiger Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen von dr. A. Graesel, Oberbibliothekar an der Universitäts-Bibliothek zu Göttingen. Erster Jahrgang, 1900. Lipcse, HARRASSOWITZ Ottó kiadása. A Magyar Könyvszemle is beszámolt a megjelenésről: Id. (1900) 4., p. 418–419. Hozzáférhető: http://real-j.mtak.hu/2631/1/MagyarKonyvszemle_1900.pdf [Megtekintve: 2021.05.23.]
21. Die Öffentliche Bücherei der Weimarer Zeit. Quellen und Texte. Hrsg. von THAUER, Wolfgang. Wiesbaden: Harrassowitz, 1984. 177 p.
22. SONNEVEND Péter. Az angolszász közkönyvtár létrejötte: Az 1850-es törvény születése és végrehajtása. == Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 12. (2003) 11., p. 37–54. ISSN 1216-6804 Hozzáférhető: <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00047/pdf/03historia.pdf> [Megtekintve: 2021.05.26.]
- ASSELMANN, Andrea. Volksbüchereiarbeit im Spiegel der Zeitschrift „Borromäus-Blätter / Die Bücherwelt“ (1903–1933). == Bibliothek, Forschung und Praxis, (1995) 1., p. 322–361. Hozzáférhető: <https://docplayer.org/63149429-Volksbuechereiarbeit-im-spiegel-der-zeitschrift-borromaeus-blaetter-die-buecherwelt.html> [Megtekintve: 2021.05.26.]
- Auf dem Weg zur öffentlichen Literaturversorgung: Quellen und Texte zur Geschichte der Volksbibliotheken in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Hrsg. und kommentiert von VODOSEK, Peter. Wiesbaden: Harrassowitz, 1985. 219 p. ISBN 97834470253348
- BARBIAN, Jan-Pieter. Literaturpolitik im „Dritten Reich“: Institutionen, Betätigungsfelder. Überarb. Ausg. München: Deutscher Taschenbuch V., 1995. 916 p. ISBN 9783765717604. E fontos könyv angolul is napvilágot látott: BARBIAN, Jan-Pieter: The politics of literature in Nazi Germany: Books in the Media Dictatorship. Transl. by. STURGE, K. New York: Bloomsbury, 2010. 458 p. ISBN 9781441179234
- BUZÁS, Ladislaus. Deutsche Bibliotheksgeschichte der neuesten Zeit (1800–1945). Wiesbaden: L. Reichert V., 1978. 215 p. (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens, 3.). ISBN 9783920153766.
- A német tudományos könyvtárakról idehaza 1869-ben jelent meg érdemi összefoglalás, valószínűleg a fiatal Hellebrandt Árpád (1855–1925) tollából (H. Á. A német könyvtárak. == Természettudományi Közlöny, 1. [1869], p. 170–176.)
- DAHM, Volker. Nationale Einheit und partikuläre Vielfalt: Zur Frage der kulturpolitischen Gleichschaltung im Dritten Reich. == Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 43. (1995) 2., p. 221–265. Hozzáférhető: http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1995_2.pdf [Megtekintve: 2021.05.26.]
- DIENES László: Walter Hofmann könyvtári törekvései: Szabó Ervinnek a „Könyvtári Füzetek” elé írt iránycikkével. Budapest: Lantos, 1916. 48 p. (Könyvtári füzetek; 1.)
- FISCHER, Ernst. Gewerbliche Leihbüchereien und Lesezirkel. == Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert. B. 2. Die Weimarer Republik 1918–1933. T. 1. p. 515–530. Hrsg. von FISCHER, Ernst – FÜSSEL, Stefan. München–Berlin–Boston: Saur V., De Gruyter, 2007, 2012. ISBN 9783110688634
- FLACHOWSKY, Sören. Wissenschafts- und Bibliothekspolitik in der Zeit des Nationalsozialismus. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, 2013. 11 p. Hozzáférhető: https://staatsbibliothek-berlin.de/fileadmin/user_upload/zentrale_Seiten/faecher/dokumente/Buch_und_Bibliothekswesen/Flachowsky.pdf [Megtekintve: 2021.05.25.]

Felhasznált irodalom (jegyzetekkel)

- ADAM, Christian. Lesen unter Hitler: Autoren, Bestseller, Leser im Dritten Reich. Berlin: Galiani-V., 2010. 384 p. ISBN 9783869710273
- ALY, Götz. Hitler népállama: Rablás, faji háború, nemzetiszocializmus. Ford. TELLER Katalin. Budapest: Atlantisz, 2012. 600 p. ISBN 978-963-9777-113-2
- Angriff auf die Avantgarde. Kunst und Kunstpolitik im Nationalsozialismus. Hrsg. von FLECKNER, Uwe. Berlin: Akademie V., 2006. 390 p. ISBN 9783050040622

FÖLLMER, Moritz. A Harmadik Birodalom kultúrtörténete. Ford. KURDI Imre. Budapest: Corvina, 2018. 287 p. ISBN 978-963-13-6462-0

Der Führer im Europa des 20. Jahrhunderts. Hrsg. von ENNKER, Benno – HEIN-KIRCHER, Heidi. Marburg: V. Herder-Institut, 2010. 394 p. ISBN 9783879693597. Hozzáférhető: http://digital.herderinstitut.de/publications/frontdoor/deliver/index/docId/126/file/Tagungen_27_ISBN_9783879693597.pdf [Megtekintve: 2021.05.23.]

Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert. B. 1. Das Kaiserreich 1871–1918. Teil 1–3. Hrsg. von JÄGER, Georg et al. Frankfurt a. M.: Buchhändler-Vereinigung, De Gruyter, 2001–2010. (Továbbiakban: GdB 1871–1918.)

Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert. B. 2. Die Weimarer Republik 1918–1933. Teil 1–2. Hrsg. von FISCHER, Ernst – FÜSSEL, Stefan. München–Berlin – Boston: Saur V., De Gruyter, 2007, 2012. (Továbbiakban: GdB 1918–1933.) ISBN 9783110688634.

Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert. B. 3. Drittes Reich. Teil 1. Hrsg. von FISCHER, Ernst. Berlin – Boston: De Gruyter, 2015. VIII, 458 p. ISBN 9783598248061 (Továbbiakban: GdB 1933–1945.)

HACHTMANN, Rüdiger. Polykratie: Ein Schlüssel zur Analyse der NS-Herrschaftsstruktur? [online]. == Docupedia – Zeitgeschichte honlap. Artikel aloldal. Potsdam: Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung. Hozzáférhető: http://docupedia.de/zg/Hachtmann_polykratie_v1_de_2018 [Megtekintve: 2021.05.25.]

HÄHNER Péter. A Führer: Adolf Hitler. == Uő. 13 diktátor: Fejezetek a forradalmak történetéből. Budapest: Animus K., 2017. p. 255–266. ISBN 978-963-324-550-7

HARTIG, Valtin. Volks- und Arbeiterbüchereien. == Die Arbeit: Zeitschrift Gewerkschaftspolitik und Wirtschaftskunde, (1929) 6., p. 47–54.

HILLGAERTNER, Jan. „While all scholarly communities have a forum”: Journals and the development of book history in Germany, 1840–2009: The state of the discipline. == Book History, 4. (2017), p. 447–470. ISSN 1098-7371

HOFMANN, Walter. Die Lektüre der Frau: Ein Beitrag zur Leserkunde und Leserführung. Leipzig: V. Quelle u. Meyer, 1931. 210 p. (Leipziger Beiträge zur Grundlegung der praktischer Literaturpflege, 1.)

HOFMANN, Walter – ERDBERG, Robert von. Die Neue Richtung im Spiegel autobiografischer Zeugnisse ihrer

beiden Repräsentanten. Hrsg. von SEITTER, Wolfgang. Bad Heilbrunn: DIE, 1996. 274 p.

JÄGER, Georg – RUDEK, Valeska. Die deutschen Leihbibliotheken zwischen 1860 und 1914/18: Analyse der Funktionskrise und Statistik der Bestände. == Zur Sozialgeschichte der deutschen Literatur im 19. Jahrhundert. Teil II. Hrsg. von DIMPFL, Monika – JÄGER, Georg. Tübingen: Max Niemeyer V., 1990. p. 198–295. ISBN 9783484350281

JUNG, Rudolf. Die Anfänge der bibliothekarischen Ausbildung in Köln 1928–1949. Köln: Fachhochschule Köln, 2000. 43 p. (Kölner Arbeitspapiere zur Bibliotheks- und Informationswissenschaft Band 26). e-ISSN 1434-1115 Hozzáférhető: https://epb.bibl.th-koeln.de/frontdoor/deliver/index/docId/57/file/Jung_Rudolf.pdf [Megtekintve: 2021.05.26.]

JÜRGENS, Adolf. Die Stellung der public library im Bildungswesen der Vereinigten Staaten. == Zentralblatt für Bibliothekswesen, (1928) 1., p. 19–32.

KATER, Michael H. Culture in Nazi Germany. New Haven – London: Yale UP, 2019. 453 p. ISBN 978030025337

KIEFER, A. F. Government control of publishing in Germany. == Political Science Quarterly, 57. (1942) 1., p. 72–97.

KLEE, Ernst. Das Personenlexikon zum Dritten Reich: Wer war was vor und nach 1945. 2. Auflage. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2007. 736 p. ISBN 9783596160488

KNOCHE, Michael. Wissenschaftliche Zeitschriften im nationalsozialistischen Deutschland. == Von Göschen bis Rohwohlt. Beiträge zur Geschichte des deutschen Verlagswesens. Festschrift für Heinz Sarkowski zum 65. Geburtstag. Hrsg. von ESTERMANN, Monika – KNOCHE, Michael. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990. p. 260–281. ISBN 9783447030472. Ugyanez angolul: Scientific journals under national socialism. == Libraries and Culture, 26. (1991) 2., p. 415–426. ISSN 2164-8034

KRATZER, Anne. Erziehung für den Führer [online]. == Spektrum.de honlap. Pädagogik aloldal. Feltöltve: 2019.01.17. Heidelberg: Spektrum der Wissenschaft Verlagsgesellschaft mbH. Hozzáférhető: <https://www.spektrum.de/news/paedagogik-die-folgen-der-ns-erziehung/1555862> [Megtekintve: 2021.05.26.]

KUTSCH, Arnulf. Leseinteresse und Lektüre: Die Anfänge der empirischen Lese(r)forschung in Deutschland und den USA am Beginn des 20. Jahrhunderts. Bremen: Ed. Lumière, 2008. 270 p. (Studien zur Frühgeschichte der Bibliothekswissenschaft und der Zeitungskunde, 35.). ISBN 9783934686571

- LADEWIG, Paul. Politik der Bücherei. Leipzig: Wiegandt, 1912. VIII, 428 p.
- LANGEWIESCHE, Dieter. Németország és Ausztria: Nemzeté válás és államalakulás Közép-Európában a 19. században. == Világtörténet, (1992) tavasz–nyár, p. 20–32. ISSN 0083-6265
- LEWY, Guenter. Harmful and undesirable: Book censorship in Nazi Germany. New York – Oxford: OUP, 2016. 268 p. ISBN 97801902275280
- LEYH, Georg. Die Autonomie der Volksbibliothek. == Zentralblatt für Bibliothekswesen, (1928) 1., p. 50–56.
- LINTHOUT, Ine van. Das Buch in der nationalsozialistischen Propagandapolitik. Berlin: De Gruyter, 2012. XI, 437 p. (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, 131.). ISBN 9783110252712
- LOWISCH, Maximilian. Rückblick in eigener Sache: 100 Jahre bibliothekarische Ausbildung in Leipzig: Ein Rundgang durch die Ausstellung. == AKMB-news, (2015) 1., p. 53–60. ISSN 0949-8419
- LUTZ, Cosima. Das waren die Bestseller der Nazi-Zeit: Ausstellung „WortGewalt“ [online]. == A Welt honlapja. Literatur oldal. Feltöltve: 2013. 05. 14. Hozzáférhető: <https://www.welt.de/kultur/literarischewelt/article116138681/Das-waren-die-Bestseller-der-Nazi-Zeit.html> [Megtekintve: 2021.05.26.]
- MANN, Golo. Németország története 1919–1945. Ford. KAJTÁR Mária. Budapest: Balassi K., 1997. 191 p. ISBN 963-506-123-4
- MATHIEU, Thomas. Kunstauffassungen und Kulturpolitik im Nationalsozialismus: Studien zu Adolf Hitler, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg [et al.]. Saarbrücken: Pfau, 1997. 325 p. ISBN 9783930735679
- NÉMETH István. Mein Kampf: A német történelem legvitatottabb könyvének karrierje és a valóság. == Rubicon, 27. (2016) 3., p. 4–13. ISSN 0865-6347
- Németország (Deutsches Reich). == Az Est Hármaskönyve. Budapest: Est Lapkiadó Rt., 1937. 412 p.
- MERVELDT, Nikola von. Books cannot be killed by fire: the German Freedom Library and the American Library of Nazi-Banned Books as agents of cultural memory. == Library Trends, 55. (2007) 3., p. 523–535. ISSN 0024-2594
- NÖRRENBURG, Constatin. Die neuen Bibliotheksgesetze des Staates New York. == Zentralblatt für Bibliothekswesen, Bd. 11 (1894), S. 272–277 (online).
- NÜBEL, Birgit. Herder in der Erziehung der NS-Zeit. == Goethezeitportal, 1994. Hozzáférhető: http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/herder/nuebel_ns-zeit.pdf [Megtekintve: 2021.05.26.]
- OLENHUSEN, Albrecht Götz von. „Der Schatz im Silbersee“ als Bestseller im „Dritten Reich“. == Mitteilungen der Karl-May-Gesellschaft, (2005) 143., p. 34–39. Hozzáférhető: https://www.karl-may-wiki.de/index.php/Mitteilungen_der_Karl-May-Gesellschaft_Nr._143. [Megtekintve: 2021.05.26.]
- ORMOS Mária. Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században. Budapest: Napvilág K., 2009. 422 p. ISBN 978-963-9697-48-5 (Különösen a Nemzetiszocialista világszemlélet című fejezet, p. 131–142.)
- Die Öffentliche Bücherei der Weimarer Zeit: Quellen und Texte. Hrsg. von THAUER, Wolfgang. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1984. p. 177. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 10.). ISBN 9783447024860
- PILZ, Michael. Das Buch in der Mediendiktatur [online]. == Literaturkritik.at. Sommer. [archiv]. Feltöltve: 2011.06.12. Hozzáférhető: <https://www.uibk.ac.at/literaturkritik/rezensionen/880283.html> [Megtekintve: 2021.05.26.]
- PLANK, Victoria. Die Wochenzeitung Das Reich. Offenbarungseid oder Herrschaftsinstrument? == Sönke Neitzel, Bernd Heidenreich (Hrsg.) Medien im Nationalsozialismus. Paderborn: Schöningh, 2010. 309–328. p. ISBN 978-3-506-76710-3)
- REUVENI, Gideon. Reading Germany: Literature and consumer culture in Germany before 1933. Translated by MORRIS, R. New York – Oxford: Berghahn Books, 2006. 310 p. ISBN 978184545087
- REYER, Eduard. Die Kruppsche Bücherhalle in Essen-Ruhr. (Sonderdruck von E. R. Fortschritte der volkstümlichen Bibliotheken, Leipzig: Engelmann 1903.) 11 p.
- RICHARDS, Pamela Spence. German libraries and scientific and technical information in Nazi Germany. == Library Quarterly, 55. (1985) 2., p. 151–173. ISSN 0024-2519
- RICHARDS, Pamela Spence. The movement of scientific knowledge from and to Germany under National Socialism. == Minerva, 28. (1990) 4., p. 401–425. ISSN 1393-614X Hozzáférhető: <https://www.jstor.org/stable/i40085836> [Megtekintve: 2021.05.26.]
- RICHARDSON, Malcolm. Philanthropy and the internationality of learning: The Rockefeller Foundation and national socialist Germany == Minerva, 28. (1990). 1. pp. 21–58.
- RITCHIE, J. M. The Nazi book-burning. == The Modern Language Review, 83. (1988) 3., p. 627–643. ISSN 0026-7937

„Books cannot be killed by fire. People die, but books never die. No man and no force can put thought in a concentration camp forever. No man and no force can take from the world the books that embody man's eternal fight against tyranny. In this war, we know, books are weapons.”

RYBACK, Timothy W. Hitler's private library. London: Vintage, 2010. 320 p. ISBN 9780099532170.

SCHMIDT, Siegfried. Katholische öffentliche Büchereien –Schnittstellen zwischen lesender Kirche und säkularer Gesellschaft. == Bibliothek, Forschung und Praxis, 21. (1997) 3., p. 307–326. ISSN 1865-7648

SCHNEIDER, Tobias. Bestseller im Dritten Reich: Ermittlung und Analyse der meistverkauften Romane in Deutschland 1933–1944. == Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte, (2004) 1., p. 77–97. Hozzáférhető: https://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2004_1_2_schneider.pdf [Megtekintve: 2021.05.26.]

SCHÖN, Erich. Geschichte des Lesens. == Handbuch Lesen. Hrsg. von FRANZMANN, Bodo et. al. München: Saur V., 1999. 85 p. (föként p. 56–58.) ISBN 9783598113277

SEEFELDT, Jürgen. (Volks)Bildung gestern und heute: Von der Arbeiterbibliothek: zur modernen Öffentlichen Bibliothek. == Die Bibliothek im Spannungsfeld: Geschichte – Dienstleistungen – Werte. Festschrift für Hermann Rösch. Hrsg. von MEINHARDT, Haika – TAPPENBECK, Inka. Bad Honeff: Bock + Herchen V., 2019. p. 11–24. ISBN 9783883473024 Hozzáférhető: https://www.th-koeln.de/mam/downloads/deutsch/studium/studiengaenge/f03/bib_inf_ma/festschrift_rosch.pdf [Megtekintve: 2021.05.26.]

SIMONS, Olaf. Parteiamtliche Prüfungskommission zum Schutze des nationalsozialistischen Schrifttums. 2004. [online] Hozzáférhető: <http://www.polunbi.de/inst/ppk.html> [Megtekintve: 2021.05.26.]

Stadt und Bibliothek: Literaturversorgung als kommunale Aufgabe im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Hrsg. von FLIGGE, Jörg – KLOTZBÜCHER, Alois. Wiesbaden: Harrassowitz, 1997. 487 p. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 25.). ISBN 9783447038850

SZABÓ Ervin. Dr. Arim Graesel. Handbuch der Bibliothekslehre. 2. völlig umgearb. Auflage der „Grundzüge der Bibliothekslehre. Neubearbeitung von dr. Jul. Petzholdts Katechismus der Bibliothekslehre“. Lipcse, 1902. X. 584 p.== Magyar Könyvszemle, 1902. 510-516. p.

Technisch-wissenschaftliche Dokumentation in Deutschland unter besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses von Bibliothek und Dokumentation. Hrsg. von BEHREND, Elke.

Geleitwort von VODOSEK, Peter. Wiesbaden: Harrassowitz, 1995. 336 p. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, 51). ISBN 9783447037044

THAUER, Wolfgang – VODOSEK, Peter. Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1978. 163 p. ISBN 3447029749. A weimari korszakot W. Thauer, a hitlerista időszakot P. Vodosek írta. Thauer (1911–1987) az általunk tárgyalt időszakban már tevékeny volt, erről tanúskodik publikációja a Die Bücherei című szakfolyóiratban 1943-ban: Zur Frage des Gesamtkataloges (p. 229–232.). A Német Könyvtáros Egyesület százéves történeti összefoglalója a birodalom-alapításhoz köti a reformmozgalom kezdetét, ld.: „*Etwa mit dem Jahre 1870 begann die grosse Zeit der Reform des deutschen Bibliothekswesen.*” (p. 17.). Ld. SCHMITZ, Wolfgang. Das deutsche Bibliothekswesen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert und die Gründung des VDB. == Verein Deutscher Bibliothekare 1900–2000: Festschrift und Bibliographie. Hrsg. von PLASSMANN, Engelbert – SYLÉ, Ludeger. Wiesbaden: Harrassowitz, 2000. 408 p. ISBN 9783447042475

TOKAJI András. Zene a sztálinizmusban és a Harmadik Birodalomban. Budapest: Balassi, 2000. 151 p. ISBN 963-506-338-

TOMKA Béla. A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere. == Századok, 127. (1993). 2., p. 312–331. ISSN 0039–8098. Hozzáférhető: http://venus.arts.u-szeged.hu/pub/torteneti/legujabbkori_egyetemestomka/Tomka_t004.pdf [Megtekintve: 2021.05.23.]

TOMKA Béla. Történészviták a Harmadik Birodalom gazdaságáról. == Világtörténet, 14. (1992) tavasz–nyár, p. 33–43. ISSN 0083-6265

UECKER, Matthias. Dienstleistungen für Alle: Eugen Sulz und die Essener Stadtbibliothek. == Uő. Zwischen Industrieprovinz und Grossstadthoffnung: Kulturpolitik im Ruhrgebiet der zwanziger Jahre. Wiesbaden: DUV, 1994. p. 205–226. ISBN 9783824441518. E. Sulz (1884–1965) német könyvtáros, gyakorlatát a majna-frankfurti városi könyvtárban kezdte, majd 1915-től 1933-ig, illetve 1945-től 1952-ig vezette az esseni városi könyvtárat.

Verbrannt, geraubt, gerettet! Bücherverbrennungen in Deutschland: Eine Ausstellung der Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung anlässlich des 70. Jahrestages. Bonn: Veröffentlichungen der Bibliothek der Friedrich-Ebert Stiftung. Bd. 13. ISBN 3-89892-141-72003. 56 p. Hozzáférhető: <https://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/01453.pdf> [Megtekintve: 2021.05.26.]

VITÁRY Zsolt. A 20. századi totális rendszerek ideológiája. == Eszmetörténet. Szerk. DÉVÉNYI Anna – GÓZSY Zoltán. Pécs: Kronosz K., 2017. p. 90–120. ISBN 978-615-5497-90-2

VODOSEK, Peter. Arbeiterbibliothek und Öffentliche Bibliothek: zur Geschichte ihrer Beziehung von d. 1. Hälfte d. 19. Jahrhunderts bis 1933. == Buch und Bibliothek, 27. (1975)., p. 321–330. ISSN 0340-0301

VODOSEK, Peter. Bibliotheken als Institutionen der Literaturvermittlung. == GdB 1918–1933., T. 1., p. 197–221.

VODOSEK, Peter. Hominem quaero: Ich suche den Menschen: Eine Spurensuche im Nachlass des Volksbildners Eduard Reyer (1849–1914). == Spurensuche. Zeitschrift für Geschichte der Erwachsenenbildung und Wissenschaftspopularisierung, 23./24. (2014) 15., p. 183–214. ISSN 1025-9244

VODOSEK, Peter. Innovation und Ideologie: Walter Hofmann und sein Büchereiwerk in Dresden-Plauen und Leipzig. == Lifelong Education and Libraries, 6. (2006), p. 9–29. ISSN 1346-2288. Korabeli hazai értelmezés: DIENES László. Walter Hofmann könyvtári törekvései. == Könyvtári Szemle, (1915) 1., 9–12., p. 129–166.

WALLMANN, Düster P. Ein Nazi-Karrierist. Recenzió Rolf Düstenber: Hanns Johst című könyvéről. [online].== Am Erker: Zeitschrift für Literatur honlapja. Recenziók aloldal. Hozzáférhető: <http://am-erker.de/rez4839.php> [Megtekintve: 2021.15.26.]

WINKLER, Heinrich August. Németország története a modern korban. I–II. Ford. D. MOLNÁR Judit. Budapest: Osiris, 2005. 580 p. ISBN 963-389-689-4

WEISS, Hermann. Ideologie der Freizeit im Dritten Reich: Die NS-Gemeinschaft „Kraft durch Freude“. == Archiv für Sozialgeschichte, 1933. p. 289–303. Hozzáférhető: www.library.fes.de [Megtekintve: 2021.05.26.] KfD-tagság: 39 millió = a foglalkoztatottak 75%-a. 1939: Feierabend-organization – 54 millió, Volkstum – 13 millió, operett, színház – 13 millió látogató.

Zalar, Jeffrey T. Reading and rebellion in catholic Germany, 1770–1914. Cambridge: Cambridge UP, 2018. 398 p. ISBN 9781108561648

(Beérkezett: 2021. november 2.)

Bécsi corvinák – bécsi workshop

„Bécsi corvinák” címmel osztrák–magyar kutatói találkozó rendeztek Bécsben a Collegium Hungaricum épületében 2021. november 18-án és 19-én. A programot – melyen Zsupán Edina kollégánk képviselte intézményünket – az Országos Széchényi Könyvtár, az Österreichische Nationalbibliothek és a bécsi Collegium Hungaricum közösen szervezte.

A konferencia egyik jelentős állomása volt az OSZK és az ÖNB közös projektjének, az Ausztriában őrzött corvinák feldolgozásának.

Az előadók között magyar részről részt vett – többek között – Zsupán Edina, az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, Rozsondai Marianne, az MTA Könyvtár és Információs Központ és Pócs Dániel az ELTE BTK Művészettörténeti Intézetének munkatársa, valamint Monok István az OSZK korábbi, az MTA Könyvtár és Információs Központ jelenlegi főigazgatója.

Az előadások után lefolytatott szakmai vitákon mind osztrák, mind magyar részről részt vettek a téma legkiválóbb szakértői, a hallgatóság soraiban pedig – a számos művészettörténész, kodikológus, paleográfus és filológus érdeklődő mellett – jelen voltak a bécsi társintézmények munkatársai is.

A workshop másnapján az Österreichische Nationalbibliothek Kézirattárának olvasótermében a találkozó résztvevői megtekintették azokat a kódexeket, amelyekről az előadásokban is szó esett.

Forrás: <https://www.oszk.hu/hirek/becsi-corvinak-becsi-workshop> (2021.11.24.)